

Zakonske osnove

Vse do druge polovice 18. stoletja je bilo pokopališče kot območje, ki je pripadalo župnijski cerkvi in s tem območju cerkvenega prava, izvzeto iz posvetne zakonodaje habsburške monarhije. To se je korenito spremenilo z začetkom vladavine Jožefa II. Monarh je bil namreč dobro seznanjen z idejami razsvetljenstva in njegovimi ideali demistifikacije, racionalnosti in koristnosti. Na eni strani je skušal katoliški Cerkvi odvzeti njene posebne pravice in jih vključiti v posvetni oblastni aparat, po drugi strani pa se je trudil široko razčlenjeno cerkveno organizacijsko strukturo uporabiti za posvetne namene absolutistične in centralistične Države.

Rast prebivalstva je vodila v vedno hujše higienske in sanitarne probleme na pokopališčih in v cerkvah, kjer so se še vedno izvajali pogrebi. Grobovi in grobnice so bili pogosto prepolni in pokopna mesta so morali pogosto sprazniti za nove pokope, še preden so trupla v njih popolnoma strohnela. Razen tega je rasel strah pred kužnimi boleznimi in drugimi zdravju škodljivimi vplivi, ki naj bi jih po tedanjem mnenju povzročali mrtvi. Posebej poleti so bile glasne pri-
tožbe o smradu v cerkvah in okoli njih.

Tako se začenja jožefinska zakonodaja, ki je urejala pogrebništvo in pokopališča. Zaradi zaščite pitne vode je bilo od 1. decembra 1783 prepovedano pokopavanje v grobnicah in grobovih v cerkvah in na pokopališčih v naseljih. Namesto tega naj bi uredili pokopališča izven naselij. V ta namen so bile dovoljene celo razlastitve.¹ Brez dvoma so na ta način lahko rešili sanitarne pomanjkljivosti in zadostili higienskim idealom, vseeno pa ti ukrepi pri prebivalstvu niso bili priljubljeni. Posebno hud odpor so povzročala na razumu in racionalizaciji temelječa določila o samih pokopih. Leta 1784 so na primer prepovedali pokope v krsti (mrtve naj bi namesto tega všili v platnene vreče, jih položili v natančno izmerjene grobove ter posuli z živim apnom), uvedli množične grobove ter prepovedali postavljanje nagrobnikov ali stel.² Seveda so morali te predpise že v času Jožefa II. omiliti, delno pa celo odpraviti, ker jih cerkveni dostojanstveniki, ki so se bali za svoj vpliv, in prebivalstvo niso sprejeli. S konkordatom med avstrijsko državo in Vatikanom leta 1855 so katoliški Cerkvi vrnili del njene

¹ Kropatschek Joseph, *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Josephs des II. für die k.k. Erbländer ergangener Verordnungen und Gesetze*. Bd. 6 (Wien 1786), *Dvorni dekret z dne 13. septembra 1784*, str. 565–568.

² *Prav tam*. *Dvorni dekret z dne 1. decembra 1783*, str. 559 in nasl.

nekdanje neodvisnosti – odtlej več kot desetletje za pokopališča ni veljala posvetna zakonodaja. Ustava iz leta 1867³ je priznanim cerkvam zagotavljala, da smejo brez vmešavanja države urejati in upravljati pokopališča. Pri tem je v nekaterih deželah veljalo konkurenčno pravo, ker so imeli pokopališča za del župnijske cerkve. Cezuro je končno pomenila ustavnopravna izenačitev vseh priznanih verskih skupnosti, ki je privedla k zakonu o medverskih odnosih iz leta 1868. Zaradi tega nobena cerkvena občina drugovercu ni smela odreči pokopa na svojem pokopališču, če je šlo bodisi za družinski grob ali pa v okolici ni bilo pokopališča kake druge verske skupnosti. Kot pogoj ali temelj za ureditev prvih občinskih pokopališč praviloma velja tako imenovani državni sanitetni zakon iz leta 1870.⁴ Z njim so politične občine prvič dobile pristojnost, da nadzorujejo higienske razmere na pokopališčih in v mrtvašnicah, ter spoštovanje sanitetno-policijskih predpisov s strani cerkvenih organov, da po potrebi uredijo lastna pokopališča in skrbijo za njihovo vzdrževanje.

Dejansko so občinska pokopališča v habsburški monarhiji obstajala že pred državnim sanitetnim zakonom iz leta 1870 – tisto v dornbirnskem predelu Trg, ustanovljeno leta 1842, je eno izmed njih. Njegovo zgodovino kraja reprezentiranja (tako posameznikov kot celotne skupnosti) pa tudi jabolka spora v času kulturnega boja bomo opisali v nadaljevanju.

Smrt in meščanska samopromocija

Dornbirnska pokopališča

Da bi mrtvim pripravili dostojno in s stališča higiene neoporečno zadnje počivališče, so v 19. stoletju v Dornbirnu nanovo uredili dve pokopališči – veliko v krajevnem predelu Trg, ki je bil središče kraja, in nekaj manjše pokopališče v okraju Hatlerdorf, ki ga je od trga ločevala reka Dornbirner Ache. Starejše od obeh pokopališč je bilo, kot rečeno, tisto v trgu. Župnijsko cerkev sv. Martina so okoli leta 1840 nanovo zgradili v klasicističnem stilu in jo v primerjavi z baročno predhodnico znatno povečali – velik del nekdanjega cerkvenega območja, namenjenega pokopom, so tako izgubili.⁵ Kar je za številne prebivalce, katerih predniki in sorodniki so našli zadnje počivališče v posvečeni zemlji okoli cerkve, prav gotovo predstavljalo precejšen čustven pretres, je po mnenju občinskega vodstva ponujalo nove

možnosti – občinsko vodstvo je zgrabilo priložnost in načrtovalo novo, modernim standardom higiene in urejanja okolice ustrezno pokopališče. Kot primeren prostor zanj se je izkazala parcela župana Franza Martina Zumtobla, ki je bil občini za ureditev pokopališča pripravljen prodati svoj travnik v velikosti 1752 avstrijskih kvadratnih klafter, in to za 2.920 goldinarjev državne veljave.⁶ Sama občina sicer ni razpolagala s *'primernimi prostori za pokopališče'*, medtem ko se je Zumtoblov travnik izkazal *»za povsem primerne za pokopališče, ker je precej oddaljen od hiš«*.⁷ Odmaknjen od središča kraja, pri pehotni vojašnici, 420 korakov oddaljen od nove župnijske cerkve sv. Martina,⁸ je izbrani prostor vetru ponujal dovolj možnosti, da je škodljive miazme in smrad odvrnil od naseljenih območij. Obenem je bilo kraj moč zlahka doseči iz župnijske cerkve v nekaj minutah. Tudi sestava tal, *»mešanica proda, ilovice in peska je bila v ta namen [za pokopališče] odgovarjajoča«*.⁹

Pokopališče je bilo načrtovano za okrog 5600 prebivalcev in naj bi glede na čas razkroja trupel (10 let) in na predvideno povprečno življenjsko dobo (32 let) nudilo prostor okoli 2000 umrlim. Razen tega je občina želela še naprej uporabljati staro cerkveno dvorišče, kar pa je nadrejeno oblastvo (okrožni urad) skušalo preprečiti.¹⁰ Prostor naj bi bil optimalno izkoriščen, ureditev novega pokopališča pa je potekala v več etapah, *»začenši s prostori, kjer so pokope že izvajali in naj bi jo izvedli v nekaj letih«*. Grobna mesta so namenoma zasnovali kot vrstne grobove, kar naj bi znatno olajšalo vzdrževanje, opušcanje in kasnejše vnovične pokope.

³ *Staats-Grundgesetz vom 21. Dezember 1867 über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger (Ustava z dne 21. decembra 1867 o splošnih pravicah državljanov)*, RGBL. 142/1867.

⁴ *Gesetz vom 7. Mai 1870, betreffend die Organisation des öffentlichen Sanitätsdienstes (Zakon z dne 7. maja 1870, o organizaciji javne sanitetne službe)*, RGBL. 68/1870.

⁵ *Prim. Mestni arhiv Dornbirn, Sch. 1 ex 46, Dopis občine Dornbirn deželskemu sodišču Dornbirn, 28. septembra 1841.*

⁶ *Prav tam.*

⁷ *Prav tam, Dopis občine Dornbirn deželskemu sodišču Dornbirn, 28. julija 1841.*

⁸ *Prav tam.*

⁹ *Prav tam, Zapisnik ogleda kraja v navzočnosti okrožnega inženirja in okrožnega zdravnika dne 5. januarja 1842.*

¹⁰ *Prav tam, Dopis okrožnega urada guberniju 12. avgusta 1841. Prav tam, Tabela umrlih med letoma 1831 in 1841, 24. novembra 1841.*

Sama po sebi nova ureditev pokopališča izven naselja v sredini 19. stoletja ni nikakršna posebnost. Povsod, tako v večjih mestih kot v manjših občinah, so takšne premestitve izvajali iz higienskih razlogov in zaradi rastočega števila prebivalstva. Kar se zdi v Dornbirnu pomembno, tako dejansko ni sama ureditev novega, modernim potrebam prilagojenega pokopališča, temveč stil, v katerem so ga uredili – dornbirnsko občinsko vodstvo se je odločilo za leta 1842 nenavaden in redek tip pokopališča, t. i. '*camposanto*'.

'Camposanto' definirajo kot »kvadratno ali pravokotno pokopališče, ki je na vseh štirih straneh obdano z arkadnim hodnikom. Arkade so odprte na notranjo stran pokopališča, njihova zadnja stena pa ločuje grobno polje od okolice.«¹¹

Nejasno je, po katerem pokopališču so se Dornbirnčani zgledovali pri ureditvi svojega '*camposanta*'. Najzgodnejši znani primer tega tipa je pokopališče pri katedrali v Pisi,¹² nastalo med letoma 1278 in 1283. Severno od Alp se taka pokopališča najdejo od prve polovice 16. stoletja dalje.¹³ Čeprav je '*camposanto*' v tedanji literaturi vedno znova obveljal za idealen model pokopališča, ga med letoma 1750 in 1870 srečamo le malokje.¹⁴ Zato je toliko pomembnejše, da ta tip najdemo ravno v podeželski občini Dornbirn. Vseeno na vprašanje o vzornikih ne moremo nedvoumno odgovoriti – '*camposanti*' okoliških večjih mest so namreč nastali istočasno ali pozneje.¹⁵

Med letoma 1842 in 1890 se je število prebivalcev Dornbirna povzpelo s 7.759¹⁶ na 10.678¹⁷ in pokopališče v trgu se je hitro izkazalo za premajhno. V devetletnem obdobju (1873–1882) so pokopali skupaj 1884 trupel, križe in spomenike pa so morali odstraniti povprečno že po 12 do 13 letih, kot je tožil dopisnik klerikalno-konzervativnega časopisa *Vorarlberger Volksblatt*. Pokopališče naj bi tedaj imelo površino zgolj 1893 m², po zakonu pa bi jih pri tolikšnem številu pokopov moralo imeti 3200 m².¹⁸ Položaj se je izboljšal z leta 1886 posvečenim drugim pokopališčem v predelu Hatlerdorf.¹⁹ Tudi to pokopališče je bilo '*camposanto*', obkroženo z arkadami. Ležalo je malce dlje od cerkve, kar je na začetku povzročalo nezadovoljstvo, vendar so se pritožbe kmalu unesle.²⁰ Kakor tisto v trgu, so tudi novo pokopališče urejali po potrebi: 1887 je bil zgrajen šele del arkad, ki so '*zelo lepo in zadovoljivo*'²¹ izpadle. Na začetku projektirana površina se je zopet izkazala za premajhno; hitre rasti prebivalstva v

Dornbirnu zopet niso dovolj upoštevali. Že leta 1890 se je občinsko zastopstvo odločilo za razširitev pokopališča za polovico tedanje površine, s čimer je skoraj doseglo površino pokopališča v trgu. Njegova izgradnja je hitro napredovala. »Krase ga [pokopališče Hatlerdorf] že dve močni vrsti arkad z več lepimi spomeniki, tretjo vrsto bodo predvidoma začeli graditi še letos.«²² Od posvetitve 28. marca 1886 do leta 1890 je bilo tam pokopanih že 332 trupel.²³

Lega nagrobnika

Položaj lastnega nagrobnika je bil za predmodernega človeka zelo pomemben – vernik ali verniki so se po možnosti dali pokopati v cerkvi, blizu oltarja ali relikviarija. Od pokopa *ad sanctos* oziroma *apud ecclesiam* so si obetali naklonjenost ali celo priporočilo svetnikov v

¹¹ Happe Barbara, *Die Entwicklung der deutschen Friedhöfe von der Reformation bis 1870* (Tübingen 1991), str. 87.

¹² Prav tam.

¹³ Sebastijanovo pokopališče v Salzburgu (opuščeno leta 1888) je med letoma 1595 in 1600 zasnoval Andrea Bertelto (Bertoletti?) po naročilu nadškofa Wolfa Dietricha von Raitenaua. Prim.: Euler Bernd u. a. (Bearb.), *Salzburg. Stadt und Land (= Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs. Topographisches Denkmälerinventar*, hg. vom Bundesdenkmalamt, Wien 1986), str. 619.

¹⁴ Happe, *Friedhöfe*, str. 87. '*Camposanto*' je kot tip pokopališča priporočala nemška enciklopedija iz leta 1788 (Lemma 'Gottesäcker'), kot tudi arhitekt Heinrich Hübsch (1795–1863); prim.: Entwurf zu einem Gottesacker. V: *Iris. Unterhaltungsblatt für Freunde des Schönen und Nützlichen*, št. 167 (1825), str. 665–668, prim.: Happe, *Friedhöfe*, str. 93–97.

¹⁵ Južno pokopališče v Münchnu 1842, prim.: Happe, *Friedhöfe*, str. 88–91. Arkadni hodnik okrog '*camposanta*' v Traunsteinu so dokončali leta 1829, prim.: Prav tam, str. 91. Zahodno pokopališče v Innsbrucku so zgradili leta 1855, '*camposanto*' ob pokopališki cerkvi na severu mesta Feldkirch pa leta 1850. Prim.: Ammann Gert, Egg Erich u. a. (Bearb.), *Tirol (= Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs. Topographisches Denkmälerinventar* hg. vom Institut für österreichische Kunstforschung des Bundesdenkmalamtes, Wien 1980), str. 97 in nasl. Ammann Gert, Bitschnau Martin u. a. (Bearb.), *Vorarlberg (= Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs. Topographisches Denkmälerinventar*, hg. vom Bundesdenkmalamt, Wien 1983), str. 181 in nasl.

¹⁶ *Vorarlberger Landesarchiv, Kreisamt I, Sch. 393, Dopis okrožnega urada guberniju v Innsbruck, 13. novembra 1842.*

¹⁷ *Special-Orts-Repertorium von Vorarlberg*, hg. von der k. k. statistischen Central-Commission (Wien 1885), str. 26.

¹⁸ *Vorarlberger Volksblatt*, 19. junija 1883, št. 49, str. 402.

¹⁹ *Mestni arhiv Dornbirn, Albrich-Chronik, Chronologischer Teil*, 1886.

²⁰ *Vorarlberger Volksblatt*, 16. julija 1886, št. 57, str. 526.

²¹ *Prav tam*, 16. novembra 1887, št. 261, str. 1415.

²² *Prav tam*, 20. februarja 1890, št. 42, str. 228.

²³ *Prav tam*.

onostranstvu. Toda tudi v smrti niso bili vsi enaki – hierarhija stanovske družbe se je odražala tudi v vrsti in položaju pokopnega mesta. Vsi niso imeli dovolj premoženja ali družbenega vpliva, da bi našli svoje poslednje počivališče v cerkveni ladji. Večina umrlih se je morala zadovoljiti s prostorom na pokopališču. Tam so si najbolj želeli grobov ob cerkvenem zidu. Z oddaljenostjo od cerkve se je zmanjševal učinek svetniških relikvij pa tudi 'kakovost' grobov. Preproste ljudi so ponavadi pokopali v velike skupne grobove, ki so lahko sprejeli več plasti trupel, na vrhu pa so bili pokriti s tanko plastjo prsti.

Ko so v 18. stoletju izraziteje stopile v ospredje sanitarne ideje in so cerkveno dvorišče prenehali uporabljati kot pokopališče, je moralo priti tudi do sprememb v sakralnem in socialnem sistemu pokopališč. Naenkrat ni bilo več nobenih cerkvenih zidov, kjer bi lahko višji družbeni sloji našli svoj večni mir, vsa grobna mesta so bila načelno enaka; ker so vsa ležala izven posvečenega območja cerkve, nobeno ni bilo povezano s posebnim ugledom. 'Camposanto' je ponujal možnost za ureditev grobov različnih posvečenostnih stopenj, ki so ustrezali stanovski diferenciaciji. Pomen cerkve ali cerkvenih zidov so prevzele arkade; to je moč prvič razbrati iz nekega zapisnika mestnega sveta v Luzernu leta 1633. V razpravi o ureditvi novega pokopališča so pokope v cerkvi načeloma prepovedali, kot primeren nadomestek pa so ponudili grobove pod arkadami, ki jih označujejo kot *'dodatek k cerkvi'*.²⁴ Posvečenost cerkve se je razširila onkraj cerkvenih zidov in posvečenega ozemlja na pokrite hodnike novega pokopališča. Z razsvetljenstvom in sekularizacijo je prišlo do spremembe motivov za pridobitev grobov pod arkadami: misel na religiozno zveličanje je v primerjavi s posvetno mislijo na reprezentiranje izgubila svoj pomen. Skladno z rastočim številom javnih spomenikov se je na pokopališčih uveljavil zasebni spominski kult, ki se je usmeril na čaščenje pokojnika ter vpadljiv prikaz njegovih zaslug in družbenega položaja. Če je bil pri postavitvi javnega spomenika odločilen pomen 'objekta' (osebe, dogodka) tega spomenika, to za pokojnikove svojce pri postavitvi nagrobnika ni igralo nobene vloge.²⁵ Pokopališče je s tem dobilo »funkcijo javnega prostora za čaščenje in postalo je kraj meščanske samopromocije.«²⁶ Simbolika je očitna: če so bili prej plemiči in kleriki tisti, ki so jim bili namenjeni uglednejši grobovi, so sedaj vanje polagali predstavnike postanovskega, finančno močnega meščanstva. V strukturi občinskih po-

kopališč se je zrcalila zahteva tega stremuškega družbenega sloja po družbenopolitičnem pa tudi kulturnem primatu.²⁷

Novo pokopališče v Dornbirnu je bilo že od začetka načrtovano kot 'camposanto'. Vsekakor se občinski svet vseh možnosti tovrstnega pokopališča ni zavedal. Okrožni inženir za Predarlško je pripomnil: »*Stebrišče naj služi izključno za pokrito povezavo (pot)*«,²⁸ torej v njem naj ne bi bilo grobov. Navsezadnje je okrožni urad s tovrstno uporabo arkad tudi pogojeval izdajo gradbenega dovoljenja.²⁹

Pred vetrom in vremenom zavarovane arkade so predstavljale idealen kraj za postavitev reprezentativnih nagrobnikov, ki so lahko služili tudi kot družinske grobnice. Občina je spodbujala tovrsten razvoj s prodajo posameznih arkad. Grob v stebrišču, ki ga je bilo moč zaradi zavarovane lege okrasiti s stanu primernim, vpadljivim spomenikom, je bil statusni simbol, ki so ga ponujali za ustrezno ceno. Leta 1848 je moral interesent za takšen grob plačati 75 goldinarjev,³⁰ leta 1892, ko so postavili nadaljnje arkade, pa 80 goldinarjev.³¹

Šele čez leta so izrabili vse možnosti za ureditev reprezentativnih meščanskih grobov pod arkadami. Leta 1892 je bilo pokopališče v trgu že trikrat popolnoma zasedeno. »*Pri zadnjih po-*

²⁴ Happe Barbara, *Friedhöfe*, str. 210. Prim. tudi: Schweizer Johannes, *Kirchhof und Friedhof. Eine Darstellung der beiden Haupttypen europäischer Begräbnisstätten* (Linz 1956), str. 69; kot tudi: Fischer Norbert, *Vom Gottesacker zum Krematorium. Eine Sozialgeschichte der Friedhöfe in Deutschland seit dem 18. Jahrhundert* (Köln/Weimar/Wien 1996).

²⁵ Einholz Sybille, *Was der Nachwelt bleibt – Einblicke in die Berliner Sepulkralkultur. V: Ethos und Pathos. Die Berliner Bildhauerschule 1786–1914*, hg. von Bloch Peter, Einholz Sybille und Simson Jutta von. *Ausstellungskatalog* (Berlin 1990), str. 257–280, str. 270. Temeljno delo o tem: Treichl Eckhardt, *Erinnerungskult und Repräsentationsstreben. Begräbniskultur in der bürgerlichen Gesellschaft des 19. Jahrhunderts. V: Bürgerkultur im 19. Jahrhundert. Bildung, Kunst und Lebenswelt*, hg. von Hein Dieter, Schulz Andreas (München 1996), str. 289–306. Sörries Reiner (Bearb.), *Großes Lexikon der Bestattungs- und Friedhofskultur. Wörterbuch zur Sepulkralkultur* (Braunschweig 2002).

²⁶ Happe, *Friedhöfe*, str. 212.

²⁷ Treichel, *Erinnerungskultur*, str. 296.

²⁸ Mestni arhiv Dornbirn, Sch. 1 ex 46, *Dopis okrožnega inženirja okrožnemu uradu z dne 17. maja 1843*.

²⁹ *Prav tam*, *Dopis okrožnega urada deželskemu sodišču Dornbirn z dne 19. maja 1843*.

³⁰ Mestni arhiv Dornbirn, *Albrich-Chronik, Teil 1*, 1848.

³¹ *Prav tam*, 1892. Albrich trdi, da naj bi prej grob v arkadah stal 70 goldinarjev.

*kopih se je vsenaokoli pred arkadami pustilo 2 metra prostora, za primere, ko bi lastniki arkad hoteli svoje rezervirane prostore odkupiti za družinske grobove.*³² S tem ukrepom je bilo družinam, ki so imele grob v arkadah, na eni strani omogočeno, da so vse umrle družinske člane pokopavali na eno mesto, na drugi strani pa so lahko nagrobnike oblikovale kot sklop – pred vremenskimi neprilikami zavarovan spomenik, ki je, izdelan pogosto vpadljivo in iz dragocenih materialov, krasil zid pod arkadami, pred njim pa so bili grobovi posameznih sorodnikov.

Oprema

1892. je začel veljati pokopališki red, o katerem sta se za pokopališče v trgu sporazumela pokopališki odbor in večinsko liberalni občinski odbor Dornbirn in ki se nam je ohranil v tiskani verziji iz leta 1893.³³ Pokopališče je obsegalo površino 9898 m² s skupaj okoli 3580 grobnih mest. Šest področij je vsebovalo po 450 grobov, pod 134 arkadami je našlo svoj zadnji mir 390 umrlih v 122 grobovih, končno pa je bilo 488 grobov še v predprostorih arkad.

V pokopališkem redu so zastavili smernice za ureditev in vzdrževanje božje njive. Glede nagrobnikov so določili, naj *»bo nad vsakim zasedenim grobom postavljen iz lesa, kamna ali kovine narejen križ ali kak drug primeren krščanski nagrobnik«*.³⁴ Interesantom naj bi omogočili nakup družinskih grobov tudi izven arkad; za takšen grob so določili ceno 80 goldinarjev.³⁵

Z nakupom družinskega groba, posebno takega pod arkadami, niso bile povezane le pravice, ampak tudi obveznosti, povezane zlasti z gradbenim vzdrževanjem. Lastnik arkade je moral izvajati obnovitvena dela na stebrih, stenah itd. Nadalje je moral v skladu s predpisi pokopališke uprave tlakovati tudi tla. V primerih, ko je lastnik svoje dolžnosti zanemarjal ali pa je njegova družina izumrla, je razpolagalna pravica za arkado prešla na pokopališko upravo.³⁶ Glede nagrobnikov je bilo določeno, da le-ti ne smejo segati več kot 50 centimetrov iz zadnje stene arkade.³⁷ Da bi zagotovile brezhibno ureditev pokopališča, so šle posvetne in cerkvene lokalne oblasti še dlje in posegle po preizkušenem sredstvu – cenzuri. Klesanje napisov na nagrobnike je bilo, zaradi v Dornbirnu posebej ogorčenega kulturnega boja, strogo urejeno: *»Podobe in napise na spomenikih, ki jih kanijo postaviti na grobove, je treba predhodno predložiti v presojo in odobritev*

pokopališki upravi. Le-ta mora odkloniti tiste, ki očitno žalijo dober okus ali verska čustva, kakor tudi tiste, ki bi presegala prostor groba ali ga preveč utesnjevala.«³⁸

Pri sprejemanju pokopališkega reda je bilo moč doseči kompromis med liberalnimi in klerikalno-konzervativnimi silami, čeprav so se pogajanja o njem vlekla okoli pet let.³⁹ V zadnjih desetletjih 19. stoletja pa se politika ni ustavila niti pred pokopališkimi vrati; kulturni boj je v Dornbirnu dosegel svoj višek. Leta 1899 je bila občinska uprava prisiljena z nekega groba odstraniti črno-rdeč-rumen trak šopka, ker naj bi šlo za znak gibanja *Proč od Rima*.⁴⁰ Leta 1911 se je v Dornbirnu ob hudem nasprotovanju cerkvenih krogov končno konstituiralo društvo za upepeljevanje.

Sami nagrobniki so simbol spominskega kulta, ki v tej obliki do 18. stoletja zunaj plemiških krogov ni bil poznan. Intimizacija družinskega življenja, visoko vrednotenje osebnih povezav kot tudi posameznika, je naredila smrt posameznika za nepopravljivo izgubo za družinski in prijateljski krog. Razvila se je posebna oblika kulture spominjanja z močnimi čustvenimi momentmi, da bi se z močjo čustev uprli smrti v vsej njeni dokončnosti in neusmiljenosti. Hkrati izpričujejo ti nagrobniki, kot je bilo že rečeno, raznovrstne elemente družbenega reprezentiranja.⁴¹ Dejanjsko se ta razvoj odlikava tudi v arhitektonski izvedbi in simboliki nagrobnikov. Medtem ko so v prvi polovici 19. stoletja še prevladovali starinski motivi klasicizma in so na nagrobnikih predstavljali splošno veljavne alegorije, so se le-te do konca 19. stoletja umaknile poosebitvam intimnega žalovanja in bolečine, ki so se nanašale na po-

³² Vorarlberger Volksblatt, 22. septembra 1892, št. 217, str. 1192.

³³ Mestni arhiv Dornbirn, Sch. "Friedhof, 45, Schule", Zl. 16-18/20. Friedhofs-Ordnung für den zur St. Martins-Pfarrkirche in Dornbirn gehörigen Friedhof (Bregenz o. J. [1893]), str. 3.

³⁴ Prav tam, str. 4. Prim.: Matzke Josef, Das kirchliche Friedhofs- und Begräbniswesen. Kirchliche und staatliche Vorschriften in Böhmen und Mähren-Schlesien. 1. Teil: Der Friedhof als religiöser Kultort und öffentliche Sanitätsanstalt (Lobnig 1937), str. 94.

³⁵ Friedhofs-Ordnung Markt, str. 5.

³⁶ Prav tam, str. 5 in nasl.

³⁷ Prav tam, str. 7.

³⁸ Prav tam.

³⁹ Schneider Karin (Hg.), 'So suchte er zu nützen eben, auch viel im öffentlichen Leben'. Die Memoiren des Vorarlberger Landeshauptmanns Adolf Rhomberg (Regensburg 2002), str. 85. Friedhofs-Ordnung Markt, str. 3.

⁴⁰ Vorarlberger Volksblatt, 29. julija 1899, št. 172, str. 3.

⁴¹ Treichel, Erinnerungskultur, str. 297.

sameznika.⁴² Kot primer navedimo upodobitev slovesa pokojnika od žalujočih, motiv, ki je bil zelo priljubljen od sredine 19. stoletja dalje.⁴³ V okviru figuralike nagrobnikov se je razvila simbolika smrti, ki je temeljila na pogansko-antični in zgodnjekrščanski motiviki, s pomočjo katere so izražali bolečino slovesa, upanje na večno življenje onkraj, pa tudi slavo in čast umrlega v tostranstvu.

Nagrobnik povzpnetnika in tekstilnega tovarnarja Franza Martina Hämmerla iz leta 1880 na pokopališču v trgu, prikazuje pod krožnim lokom s kasetiranimi polji angelsko figuro. Ob odkritju je zbudil ta »veličastni spomenik firme F. M. Hämmerle vesplošno občudovanje in prinesel svojemu mojstru veliko slavo tako s stališča kompozicije kot tudi umetniške upodobitve in izvedbe. /.../ Na podstavku iz sivega, granitu podobnega marmorja, in v polkrožni, s školjko kronani niši, narejeni iz istega kamna, se v bleščeči belini iz temne okolice dviguje približno meter in pol visoka figura iz carrarskega marmorja. Kip predstavlja sedečega angela, ki v levici drži palmovo vejo, z desnico pa blagoslavlja grob. Na idealnih potezah angelskega obličja počiva izraz nebeskega dušnega miru, ki ga angel blagoslavlja razliva tudi na zadnje počivališče preminulega. Mogočna izvedba te veličastne podobe, mehka oblik in pregovov priklenejo naš pogled in nam omogočijo, da popolnoma pozabimo na to, da stojimo pred mrzlim kamnom. Na obeh straneh osrednje figure sta postavljena reliefa dveh zelo ljubkih angelčkov. Eden jokajoče in z obrnjeno baklo simbolizira žalost, drugi pa s sklenjenimi ročicami molitev.«⁴⁴

Angel je bil v drugi polovici 19. stoletja eden izmed glavnih motivov nagrobnikov, svoje prednike pa ima v antičnih 'viktorijah'.⁴⁵ Upodobljen s palmovimi vejicami je simboliziral krščansko vstajenje,⁴⁶ medtem ko duha smrti Tanatosa s prevrnjeno baklo tu niso upodobili z bratom Hipnosom (spancem), temveč skupaj z molečo enačico kot 'putta' (golega dečka).

Kompleksnejšo simbolično izvedbo kaže t. i. 'pomnik' tovarnarja Wilhelma Rhomberga pod arkadami trškega pokopališča. Wilhelm Rhomberg je bil pristaš klerikalno-konzervativne stranke, župan Dornbirna, deželnozborski poslanec in namestnik deželnega glavarja. Svojo trgovsko izobrazbo je pridobil med drugim v Trstu in Ženevi, daljša potovanja pa so ga vodila tudi v Francijo in Anglijo.⁴⁷

Rhombergova prva žena Emilie, ki je umrla leta 1856, je tu našla svoje zadnje počivališče. Belo marmorno ploščo zakrivajo pilastri, okrašeni z makovimi glavami in cvetovi, ter arhitrav, okrašen z girlandami in maskami. Stvaritev kroga križ nad napuščem, oprt na arhivolte. Zidci delijo marmorno ploščo na tri horizontalna polja, v katerih so reliefi. V najnižjem polju je v središču družinski grb, ki ga na pilastrih obdajata dve s palicami naloženi žari. Na žari so se spustili metulji ali vešče. V srednjem delu so napisana imena pokopanih. Pod arhitravom se nahaja podoba ženske v starinski obleki, ki sedi na skali. Pogled usmerja kvišku, roki pa ima sklenjeni v naročju. Poleg nje leži sidro, v ozadju pa jadra ladja.

Ta nagrobnik je pravi priročnik simbolike smrti: makove glavice predstavljajo večni sen,⁴⁸ vešče kažejo na večno noč smrti,⁴⁹ medtem ko metulji kot simboli vstajenja nakazujejo življenje v onostranstvu.⁵⁰ Ženska podoba s sidrom in ladjo predstavlja *Spes* – poosebitev upanja, v tem primeru je to opis upanja na vstajenje.⁵¹ Sidro velja v krščanski simboliki kot »neposredna in natančna prisposoba upanja vernika na nebesko blaženost«,⁵² kot priljubljen motiv na nagrobnikih pa ga najdemo zlasti v antiki in nato v 18. in 19. stoletju. Ladja je »stara in razširjena prisposoba potovanja, prehoda tako za žive kot za mrtve«.⁵³ Oba atributa dobita v povezavi z Upanjem dodaten pomen – ladja je sama po sebi simbol prehoda,⁵⁴ sidro pa naj bi nudilo oporo v spremenljivi sreči.⁵⁵

⁴² Prav tam, str. 301.

⁴³ Badstübner-Gröber Sybille, *Bemerkungen zur Ikonographie religiöser Plastik im Berlin des 19. Jahrhunderts. V: Ethos und Pathos, Ausstellungskatalog (Berlin 1990), str. 235–256.*

⁴⁴ Dornbirner Zeitung, 30. oktobra 1880, št. 27, str. 3.

⁴⁵ Kitzlitschka Werner, *Grabkult & Grabskulptur in Wien und Niederösterreich (St. Pölten, Wien 1987), str. 11, 43.*

⁴⁶ Einholz, *Nachwelt*, str. 261.

⁴⁷ Prim.: *Nekrolog v Dornbirner Gemeindeblatt, 18. septembra 1887, št. 38, str. 618.*

⁴⁸ Lurker Manfred, Mohn. V: *Wörterbuch der Symbolik, hg. von Lurker Manfred (Stuttgart 1991), str. 487.*

⁴⁹ Einholz, *Nachwelt*, str. 261.

⁵⁰ Lurker, Schmetterling. V: *Wörterbuch der Symbolik, str. 651.*

⁵¹ Wangel Andreas, *Spes*. V: *Wörterbuch der Symbolik, str. 692. Einholz, Nachwelt, str. 262.*

⁵² Heinz-Mohr Gerd, *Lexikon der Symbole. Bilder und Zeichen der christlichen Kunst (Freiburg/Basel/Wien 1991), str. 34.*

⁵³ Prav tam, str. 274.

⁵⁴ Prav tam.

⁵⁵ Wangel, *Spes*.

Krašenje arkadnih grobov pa se ni omejevalo zgolj na skulpture, tudi s freskami so predstavljali versko-algorične scene na zidovih in obokih. Za družinsko grobnico urarja Eduarda Ulmerja na trškem pokopališču je na zgornjem obokanem delu naslikana delno zakrita freska. Tu je pokopan tudi leta 1846 umrl tovornar Karl Ulmer, ob njegovem pogrebu pa so postavili prvi, malo manjši nagrobnik pred omenjeno stensko sliko. Njegov leta 1893 umrl naslednik Eduard Ulmer je menda nadomestil ta nagrobnik z novim v obliki prelomljenega polkrožnega loka z zatrepom. Pri freski gre za v angloameriškem prostoru⁵⁶ zelo razširjeno 'žalovalno sliko' (mourning picture). V središču slike je grob, ob katerem pred vrbo žalujko in na piedestal postavljeno žaro, kleči žalujoča ženska. Levo za njo stoje v središču še drugi žalujoči – mladenka in starost. Poleg omenjenih se nahaja še ena manjša podoba, ki pa na sliki deluje neharmonično in so jo morda dodali kasneje, vendar je freska za natančnejšo interpretacijo na tem mestu preveč poškodovana. V ozadju se pred kuliso gora vidi reka in nekaj hiš; gre verjetno za zelo stiliziran Dornbirn in dolino Rena. Kot smo omenili, je freska verjetno najprej tvorila celoto z drugim nagrobnikom. Če jo pogledamo skupaj s portretom Karla Ulmerja,⁵⁷ vidimo, da je v medaljonu nad grobnico.

Tudi strop nad opisano grobnico Wilhelma Rhomberga krasi freska, ki nakazuje krščanski krepsti – dobrosrčnost in ljubezen do bližnjega. V osrednjem medaljonu je predstavljen vstali Kristus. Sedi na oblaku, z roko pa kaže na napis na marmorni plošči, ki jo drži med kolenom in drugo roko: »Kar ste storili kateremu izmed mojih najmanjših bratov, ste meni storili.«⁵⁸ V štirih kotnih medaljoni so predstavljena dela dobrosrčnosti kot npr. deljenje hrane revnim, nega bolnikov itd. Na tem primeru je še posebno očiten namen, s pomočjo nagrobnika umrlemu postaviti častitljiv spomenik. Freska kaže na dobrodelnost v družinski grobnici pokopanih oseb nasploh in še posebno na dobrodelnost Wilhelma Rhomberga.⁵⁹

Naslednji napis na opisani grobnici Franza Martina Hämmerla pa nedvoumno cilja na leta 1946 umrlega tovornarja Viktorja Hämmerla in na njegovo prizadevanje za splošno blaginjo: »Darovaje dobra dela je šel skozi življenje.« Hämmerle je podpiral javne gradnje kot tudi društva in liberalno (kasneje nemško nacionalno) frak-

cijo v občinskem odboru in deželnem zboru. Na ta način, pa tudi na osnovi svojega družbenega položaja tovarnarja, je lahko močno vplival na družbenopolitični razvoj v Dornbirnu. Tovarnar je skupaj z ženo, očetom Franzem Martinom Hämmerlom in njegovimi tremi ženami pokopan pod tem nagrobnikom.

Napisi, izvirajoči iz posvetnega ali bibličnega konteksta, so se obiskovalcem pokopališča izkazali kot idealen medij za posredno ali neposredno predstavitev posebnih krepsti in zaslug umrlih. Da so bili pri tem v ospredju ohranjanje neke določene podobe, kulta osebnosti in družinska čast, ni treba posebej omenjati.

Naročil za reprezentativno oblikovanje družinskih grobnic pa niso dobivali le lokalni kiparji, temveč tudi umetniki, ki so bili znani tudi izven pokrajinskih meja: Georg Feurstein, avtor grobnice Franza Martina Hämmerla, je imel atelje v Rimu, Johann Georg Matt pa je, po letih popotovanj na Dunaju in v Berlinu, živel v Bregenzu.⁶⁰ Feurstein je nadalje ustvaril tudi spomenik za tovarnarja Engelberta Winderja (*»molilko v visokem reliefu ..., ki v pobožno predani žalosti kleči ob vznožju križa, ki se ga je oklenila s sklenjenimi rokami«*),⁶¹ spomenik iz carrarskega marmorja za lastnika tovarne nakita Franza Karla Schneiderja (*»angela, ki se v tihi molitvi oklepa križa, v drugi roki pa drži palmovo vejico«*),⁶² kot tudi *»Mater pietatis' gospoda Alberta Rhomberga«*.⁶³ Matt je leta 1896 poleg ostalih spomenikov za pokopališče Hatlerdorf v rdeči arhitekturi izdelal tudi žalostno Mater božjo v naravni velikosti iz carrarskega marmorja, ki pa so jo v tisku skritizirali kot *»premalo skrbno narejeno kompozicijo«*.⁶⁴

⁵⁶ Ariès Philippe, *Geschichte des Todes* (München 1999), str. 587.

⁵⁷ Portret je sicer brez napisa, vendar modni detajli na obleki kažejo na 1. polovico 19. stoletja in tako na utemeljitelja groba Karla Ulmerja.

⁵⁸ Mt 25, 40.

⁵⁹ Ni sicer popolnoma dokazano, ali je freska sodila k izvirni opremi družinske grobnice Wilhelma Rhomberga, na osnovi stilističnih podobnosti pa je to zelo verjetno.

⁶⁰ Feurstein Georg, Swozilek Helmut, *Die Bildhauer Georg Feurstein und Georg Matt* (Bregenz 2001), str. 42, 57.

⁶¹ *Vorarlberger Volksblatt*, 13. avgusta 1890, št. 185, str. 1020.

⁶² *Prav tam*, 4. novembra 1892, št. 252, str. 1384.

⁶³ *Prav tam*.

⁶⁴ *Prav tam*, 6. novembra 1896, št. 256, str. 1392.

Pokopališče kot turistična zanimivost in politično jabolko spora

Nagrobniki premožnih meščanov so pri številnih sodobnikih zbujaali občudovanje in budili lokalpatriotizem ter ponos na 'znamenitost' njihovega pokopališča. »Naše pokopališče v trgu je nesporno eno izmed najlepših v deželi, tako zaradi svoje lege, kot zlasti zaradi množine različnih umetnin, ki krase številne arkade.«⁶⁵ V Dornbirnu so bili prepričani, da se 'znamenitost našega pokopališča'⁶⁶ dviga z vsakim novim nagrobnikom. Obiskovalce, kot recimo pevsko društvo iz Wangna v Nemčiji, so peljali na ogled župnijske cerkve in pokopališča.⁶⁷ V tiskanem vodiču po Dornbirnu, ki ga je olepševalno društvo izdalo leta 1894, je bilo kot zanimivost za obiskovalce predstavljeno tudi pokopališče: »Obdajajo ga zidane arkade, v katerih je moč videti veliko nagrobnikov, skulptur, ki so jih izdelali sloveči, priznani umetniki. Pokopališče, eno izmed najlepših v deželi, tujci pogosto obiskujejo.«

Prakso označevanja grobov z bogatimi spomeniki so kritizirali predvsem na konzervativni strani. Med letoma 1867 in 1910 je Dornbirn veljal za trdnjavo liberalizma, kjer se je kulturni boj še posebej ostro razvnel. Medtem ko so konzervativci poskušali s prevlado v drugi kuriji povečati svoj vpliv in doseči večino v občinskem odboru, so liberalci žilavo branili svojo premoč. Tudi sodobniki so se zavedali napetosti v Dornbirnu, vseeno pa je dopisnik konzervativnega Vorarlberger Volksblatta menil: »Tam [v Dornbirnu] pa ne politizirajo brez razloga, saj bo Dornbirn kmalu politično predmetje obeh strank [liberalne in konzervativne] v deželi.«⁶⁸ Ideologija in politika sta prekrili in preželi življenje krajevnega prebivalstva in se niti pred pokopališkimi zidovi nista ustavili.

Leta 1900 je Vorarlberger Volksblatt potožil: »Razkošja z nagrobniki na trškem pokopališču je vedno več, tudi pri manj premožnih.«⁶⁹ Konzervativnim krogom se je zdelo postavljanje razkošnih in dragih spomenikov posveten, nečimrn okras in krama, ki jo je bilo treba s krščanskega in družbenoreformatorskega stališča obsojati zlasti pri manj premožnih slojih prebivalstva. Razen tega se je na ta način brisala načelna enakost vseh v smrti in po njej. V sredini 90. let 19. stoletja je prišla v navado vizualizacija spomina na mrtve z nameščanjem fotografij na nagrobnike. Duhovščina je na to navado gledala načeloma pozitivno, saj je obiskovalce še učinkoviteje

opozarjala na minljivost njihovega zemeljskega bivanja: »S pomočjo fotografij na nagrobnikih dobi človek na pokopališču bolj živo predstavo o ravnanju starke s koso: tu leži cvetoč mladenič, tam stara mamka, tukaj spet mož, ugrabljen v najlepših letih, tam angelski otrok. Vsi počivajo v miru v eni vrsti, revna ali bogata, majhna ali velika so njihova telesa zapadla razkroju, medtem ko duša že prejema plačilo ali kazen za svoja dela. Fotografija na nagrobniku je precej bolj priporočljiva kakor preveliki izdatki za vence in šopke.«⁷⁰

Nenavaden je nagrobnik žagarja in kmeta Josefa Antona Mayerja pod arkadami pokopališča Hatlerdorf. Njegova portretna fotografija je v nastavku družinske grobnice, približno meter nad pripadajočim napisom.

Enakopravnost na pokopališču, kot se je pritoževal dopisnik Vorarlberger Volksblatta, v resnici še zdaleč ni bila tako izrazita. Pod arkadami so se kot biseri vrstili razkošni nagrobniki bogatih meščanov, pred njimi posamični grobovi sorodnikov, medtem ko se je morala večina ljudi zadovoljiti z desetletno 'uporabo' vrstnega groba. Resda so bili v smrti vsi enaki, vendar sta bili obravnava trupel in ureditev spomenikov hierarhizirani kot družbena struktura sama.

Povzetek

Pokopališče oziroma grob sta bila, kot kaže, prizorišče za prikaz dostojanstva, bogastva, oblasti in okusa, kar se je izražalo v nagrobnikih in napisih. Z lastništvom pred vremenom zaščitene groba pod arkadami je bila posamezniku in njegovi družini dana možnost, da svoj lastni rang in družbeni položaj, a tudi pomen celotnega rodu prikaže v javnosti. Hkrati so z izborom 'pravega' kiparja dokazovali umetniški okus, z izbiro alegoričnega motiva pa klasično izobrazbo.

Pomemben predpogoj za tovrsten razvoj v Dornbirnu je bila ureditev dveh pokopališč v stilu 'camposanto' v krajevnih predelih Trg in Ha-

⁶⁵ Prav tam, 4. novembra 1892, št. 252, str. 1384.

⁶⁶ Dornbirner Gemeindeblatt, 20. oktobra 1906, št. 43, str. 549.

⁶⁷ Mestni arhiv Dornbirn, Chronik Männerchor, 3. zvezek, 17. maja 1885.

⁶⁸ Vorarlberger Volksblatt, 5. julija 1872, št. 54, str. 411.

⁶⁹ Prav tam, 19. julija 1900, št. 162, str. 4.

⁷⁰ Prav tam, 4. decembra 1896, št. 280, str. 1522.

tlerdorf, pa tudi odločitev občine, da grobna mesta pod arkadami kot družinske grobnice ponudi v nakup premožnim interesentom. Odkar je v 17. stoletju prišlo do prenosa pomena cerkvenih zidov na zidove arkad in so lahko pokopališče označili kot 'dodatek k cerkvi', so pod arkadami ležali grobovi, katerih posvečenost je bila najizrazitejša. Med pohodom individualizacije in sekularizacije v času razsvetljenstva je ta aspekt sicer stopil v ozadje, okrepila pa se je potreba po reprezentiranju in samopromociji. Nagrobniki so bili v primerjavi s tistimi v 18. stoletju⁷¹ vedno večji, v nekaterih primerih so dobili celo značaj umetniškega dela, zasedali pa so vedno več prostora pred arkadami. Naj ob tej priložnosti spomnimo na prodajo grobnih prostorov za pokop drugih sorodnikov pred arkadami, da bi lahko kupci na ta način enotno uredili celoten prostor arkad.

V več desetletjih kulturnega boja se politika ni ustavljala niti pred vrati pokopališč. Po trdopolnih pogajanjih je večinsko liberalnemu dornbirnskemu občinskemu vodstvu in zastopnikom Cerkev sicer uspelo sprejeti pokopališki red, toda ta poskus sodelovanja so vedno znova izpodkopavali z napadi v konzervativnem Vorarlberger Volksblattu.

Dornbirnski pokopališči tako predstavljata več kot le seštevke grobov. Poleg osnovne funkcije krajev za pokope predstavljata tudi simbola, simbola rastočega bogastva in vpliva meščanstva, ki si je na tem mestu poslednjega počitka in večnega spomina ustvarilo reprezentativne spomenike, v katerih se je odslikaval družbeni položaj umrlih. Istočasno je bilo pokopališče tudi kraj političnih spopadov. Cerkev, ki so jo v posvetno vodeni državi vedno znova potiskali na obrobje in ji odrekli javni in družbenopolitični pomen, je ogorčeno branila njej poverjene pristojnosti in napadala domišljavo in razkošno kramo pri pogrebih in na grobovih.

Prevedel: Aleksander Žižek

⁷¹ Hämmerle Rudolf, *Der Stauder-Lanter'sche Epitaph auf dem Dornbirner Friedhof. Ein Beitrag zu einem Dornbirnger Geschlechterbuch. V: Jahrbuch des Vorarlberger Landesmuseumsvereins, 2. zvezek (1958), str. 258–280.*

Zusammenfassung

TOD UND SELBSTDARSTELLUNG *Der Friedhof als Mittel bürgerlicher Repräsentation während des Kulturkampfes am Beispiel Dornbirn*

Der Friedhof bzw. die Begräbnisstätte war für das Bürgertum vielfach eine Arena der Darstellung von Reichtum, Macht und Geschmack, vergegenständlicht in Grabmonumenten und Inschriften. Durch den Besitz eines Familiengrabes unter den wettergeschützten Arkaden war dem Einzelnen im Zusammenspiel mit seiner Familie die Möglichkeit gegeben, seinen eigenen Rang und Status sowie die Bedeutung der ganzen Sippe in der Öffentlichkeit zu demonstrieren. Gleichzeitig stellte man, durch die Wahl des "richtigen" Bildhauers, den künstlerischen Geschmack, wie auch, durch die Wahl eines allegorischen Sujets, eine klassische Bildung unter Beweis.

Eine wichtige Voraussetzung für diese Entwicklung in Dornbirn war die Errichtung von Camposanto-Anlagen in den Ortsteilen Markt und Hatlerdorf, sowie der Entschluß der Gemeinde, die Grabstätten unter den Arkaden als Familiengrablagen an finanzstarke Interessenten zu verkaufen. Im Zuge von Individualisierung und Säkularisierung während der Aufklärung trat der Aspekt einer sakralen Lage der Begräbnisstätte in den Hintergrund, es verstärkte sich die Moment von Repräsentation und Selbstdarstellung. Die Grabmäler wurden im Vergleich zum 18. Jahrhundert immer größer, erhielten teilweise den Charakter eines Gesamtkunstwerks und nahmen auch immer mehr Raum vor den Arkaden ein. Während der Jahrzehnte des Kulturkampfes machte die Politik auch vor den Toren der Friedhöfe nicht Halt. Zwar war es nach mühseligen Verhandlungen zwischen dem liberal dominierten Dornbirner Gemeindevorstand und kirchlichen Vertretern gelungen, eine Friedhofsordnung auszuverhandeln, doch dieser Versuch einer Zusammenarbeit wurde immer wieder durch Attacken im konservativ ausgerichteten "Vorarlberger Volksblatt" konterkariert.

So stehen die Dornbirner Friedhöfe für mehr als nur die Summe ihrer Gräber. Tatsächlich sind sie über ihre Funktion als Orte der Bestattung auch Symbole: Symbole für ein an Reichtum und Einfluß zunehmendes Bürgertum, das sich an dieser Stätte der letzten Ruhe und ewigen

Angedenkens repräsentative Monumente schuf. Gleichzeitig war der Friedhof jedoch auch ein Ort politischer Auseinandersetzungen. Die in ihrer öffentlichen und gesellschaftspolitischen Relevanz in einem säkularisierten Staatswesen immer weiter zurückgedrängte Kirche verteidigte zäh die ihr übertragene Kompetenzen, und machte den eitlen und verschwenderischen Tand bei Bestattungen und auf Gräbern zum Ziel ihrer Angriffe.